

Християнство в пошуках відповіді: проблеми соціально-етичної доктрини

Анатолій Мініч

У статті розглядаються сучасні глобальні проблеми, викликані розвитком технологій, та можливі шляхи їх вирішення. Аналізуються православні, католицькі та протестантські соціальні концепції, що містять моральну оцінку існуючим викликам. На підставі порівняльного аналізу визначаються, як переваги, так і недоліки кожного із підходів. Головні зусилля богословів та філософів спрямовані на обґрунтування етики відповідальності, що має стати осереддям сучасної концепції соціальної політики. Людина відповідальна перед Богом за наслідки своїх власних дій, дій інших, а також бережливе ставлення до природи. Вирішення цієї триєдиної задачі виявляється надскладним теоретичним завданням. Існуючий стан розвитку теології, християнської антропології та християнської соціальної філософії виявляється недостатнім для створення цілісної, повної та довершеної соціально-етичної доктрини.

Ключові слова: християнська соціальна політика, християнська соціальна концепція, етика відповідальності.

Актуальність статті. На порозі нового тисячоліття людина зіткнулася з новими викликами, зміст яких очевидний – глобальна зміна довкілля, загроза зникнення біологічних видів, загроза планетарного знищення внаслідок ядерної війни. Всі ці небезпеки виникли як результат господарської діяльності людини, і саме в людині, у її природі криється відповідь на питання – чи здатна вона приборкати свій егоїстичний інтерес на користь інших людей, чи зможе вона передбачити і відкоригувати негативні наслідки розвитку технологій. Один із напрямків філософської думки стверджує, що люди спроможні прийти до колективного рішення при наявності спільних цінностей. Для цього необхідно визначити зміст цих цінностей і механізм їх впровадження. Не дивно, що погляди науковців спрямовані на релігію, адже вона здатна дати відповідь на обидва поставлені питання, зокрема, християнська традиція володіє неабияким ресурсом турботливого

ставлення до людської гідності, соціальної справедливості та збереження довкілля. Перед богословами і релігійними філософами постало актуальне завдання – обґрунтувати християнську етику відповідальності, мета якої – визначити відповідальність християнина за наслідки своєї діяльності, принести на цю благословенну Богом землю стан загального миру і створити умови здійснення людських прагнень. Особливість сучасних проблем полягає в тому, що людство у своїй історії не зустрічалось із такого роду викликами, відповідно, відсутній досвід їх вирішення. Виклики сучасної епохи виявляються однаковими, як для православних, так і для католиків та протестантів. Мова йде не про богословські питання, а про майбутнє усього людства, і на цій ниві християни різних конфесій можуть взаємодіяти без шкоди для своєї церковної ідентичності. Соціальне вчення християнства в його конфесійних вимірах розвивається, проте його теоретичний рівень поки що не встигає за розвитком технологій. Християни подекуди вимушені звертатись до світських соціально-філософських концепцій, звинувачуючи традиційні системи християнського богослів'я у відсутності теоретичного осмислення суспільної проблематики, нездатності адекватно реагувати на виклики сьогодення.

Проблеми, пов'язані із глобальним розвитком людства, були в центрі уваги Римського клубу, зокрема А. Печеї, Е. Ласло, Дені та Донела Медовзи. Філософськеосмислення екологічних загроз вивчали Е. Левінас, К. Маєр-Абіх, Е. Фермеєрс. Проблеми відповідальності в соціальній філософії розглядали К.-О. Апель, Г. Йонас, М. Рідель. Серед представників католицького напрямку варто відзначити роботи Тейяр де Шардена, Ж. Марітена, Ю. Майки, серед протестантів – Р. Нибура, А. Ріха, православних – А. Кураєва. Питання етики відповідальності досліджували українські науковці: А. Єрмоленко, К. Костюк, В. Сергійко. М. Лемковський, А. Левченко, О. Сичивиця, І. Тимошук, Т. Філатова, Т. Яковенко. У цих дослідженнях проводиться аналіз сучасних глобальних проблем, пропонуються підходи щодо обґрунтування етики відповідальності, зокрема, з християнських позицій.

Мета статті полягає в тому, щоб на філософському і богословському рівнях опрацювати існуючі християнські соціально-етичні доктрини, визначити проблеми і показати шляхи їх вирішення.

Етичні проблеми сучасного суспільства. Перелік соціальних проблем, що чекають свого морально-етичного рішення, великий, обчислюється сотнями позицій, він не є постійним. Світ, що розвивається, ставить перед людством все нові й нові проблеми, на деякі з них суспільство вже знайшло відповідь, деякі ще чекають на етичну оцінку. У залежності від очікуваних загроз політики, інтелектуали, клірики надають пріоритету важливості одних проблем перед іншими. Суспільна думка весь час змінюється, у центрі її уваги були проблеми загрози ядерної війни, парникового ефекту, ВІЛ – СНІДУ, пташиного грипу, хвороби Ебола тощо. Можна з впевненістю сказати, що цей перелік не є вичерпним, попереду людство чекають все нові й нові виклики. Існують декілька основних потоків наукової думки щодо структурування цього переліку.

Перший передбачає довільний перелік проблем, зазвичай він обмежується тими проблемами, що найчастіше згадуються в науковому дискурсі. Саме такий підхід є найбільш поширеним серед християнських Церков. За останні десятиріччя в християнському середовищі дебати відбувалися на такі теми:

- Чи можлива «справедлива війна» в ядерну епоху?
- Тероризм: «борця за свободу» необхідно вважати солдатом чи злочинцем?
- Демографічний вибух: продукти харчування та інші ресурси, світова торгівля і борги «третього світу».
- Екологія та цілісність Творення.
- Зловживання наркотичними речовинами.
- Людська сексуальність, включно з гомосексуальністю.
- Вагітність: статус і захист людського ембріона.
- Права тварин.
- Шлюб, цивільний шлюб, полігамія, розлучення і родинні проблеми.
- Добробут дітей.
- СНІД, евтаназія, проблема абортів.
- Життя в суспільстві, де існує багато культур і віросповідань¹.

Другий підхід передбачає класифікацію проблем у відповідності із існуючою системою моральної регуляції, наприклад, біоетика,

¹ Див.: Янг Дж. Християнство / Джон Янг. – Пер.с англ.К.Савельєва. – М., 2004. – 384 с.

медична етика, інформаційна етика, екологічна етика досліджують моральні аспекти людської діяльності у специфічних для кожної етики сферах. Професійна етика передбачає комплекс моральних професійних вимог до людей, які професійно нею обіймаються. Це стосується тих видів діяльності, які здатні породжувати дуже гострі моральні колізії, передусім, там, де вирішуються питання життя і смерті, здоров'я, свободи, честі й гідності людини, де моральні якості спеціаліста набувають вирішального значення.

Третій підхід передбачає розгляд проблем у галузях народного господарства, наприклад, сільське господарство, енергетика чи комп'ютеризація. Сучасний американський вчений Іен Барбут окреслює коло етичних проблем у залежності від оцінки наслідків розвитку технології у кожній із цих галузей. Він вважає, що людина стоїть перед складним вибором, який він назвав конфліктом цінностей. Існує три точки зору на технологію. Оптимісти вважають, що технологія сприяє економічному зростанню, висока продуктивність підвищує рівень життя, а значить, люди краще харчуються і менше хворіють. Вони виступають за демократію, соціальну справедливість, шанобливо ставляться до довкілля, проте вважають, що захист довкілля не має загрозувати економічним цілям. Песимісти вважають, що змістовна праця не менш важлива, ніж економічна продуктивність, їх турбують права людини і людська гідність, зменшення ресурсів і високий рівень споживання, вони занепокоєні пануванням над природою, і з повагою ставляться до всіх форм життя. Контекстуалісти вважають технологію продуктом влади, наслідки технології залежать від того, яким чином людина буде використовувати ці технологічні можливості, вони можуть бути і корисними, і шкідливими. Результат прийнятих свідомих рішень залежить від цінностей, на підставі яких людина здійснює свій вибір. Евтаназія, самогубство й аборти ставлять перед людиною фундаментальне питання щодо цінності життя, наука не здатна дати відповіді на ці питання, тому погляди мислителів обернені в бік релігії².

Четвертий підхід виходить із настанови, що більшість сучасних етичних проблем має економічне підґрунтя. Економіка – не самостійна система, подібно до природного світу, а інститут, створений людиною для людини. Виявити її сутність можна лише орієнтуючись

² Барбут Іен. Етика в вектехнологии. – М., 2001. – С. 30.

на людину та її основні потреби. Швейцарський вчений і богослов Артур Ріх вважає, що існує чотири основні людські потреби, відповідно, він окреслює чотири мети економіки:

1. Фундаментальна мета – забезпечити життєво необхідні потреби людини. Для цього людина має господарювати, підвищувати продуктивність праці.
2. Гуманна мета економіки застерігає, що в процесі продуктивної праці людина сама може перетворитися на знаряддя праці, втратити людську гідність і сутність.
3. Суспільне призначення економіки передбачає справедливий розподіл, незалежно від походження, статі, національної належності.
4. Екологічне призначення економіки – ощадливе ставлення до природи при використанні її багатств.

Проблеми виникають у випадку, якщо гуманна, суспільна та екологічна мета господарської діяльності не узгоджується із фундаментальною. Наприклад, високорентабельне виробництво передбачає широке застосування конвейєрних ліній, автоматизації, але в цьому виробничому ланцюжку людина займає принизливе для людської гідності місце знаряддя праці, що суперечить її богоподібному статусу. Маємо конфлікт фундаментальної і гуманної мети економічної діяльності. Певний клас проблем викликаний суперечностями, що виникають між гуманною, суспільною та екологічною метою³.

Таким чином, в основу класифікації різновидів сучасних глобальних проблем, що потребують моральної оцінки, покладені різні підходи. Систематизація проблем за певними ознаками передбачає наявність відповідного теоретично обґрунтованого принципу регуляції, що значною мірою вказує на джерело суперечностей і виявляється ключем вирішення поставленої задачі. Християнство виходить із настанови про існування єдиного джерела сучасних глобальних проблем – гріховна природа людини, відповідно, вирішення проблем лежить у площині удосконалення людини.

Відповідь Римо-Католицької Церкви. Серед трьох гілок християнства соціальна доктрина Римської Католицької Церкви є найбільш

³ Див.: Ріх, А. Хозяйственная этика. – М., 1996. – 810 с.

повною і цілісною. Ще у 1892 році побачила світ соціальна енцикліка Лева XIII «*Rerum novarum*» – «Нові речі», яка власне й започаткувала формування соціального вчення католицизму. Для прикладу, в православ'ї документ такого характеру з'явився через 108 років, а саме, у 2000 році. Позиція Католицької Церкви неоднаразово уточнювалася, що знайшло своє відображення в цілому ряді документів соборів, післясоборних енциклік і послань. Другий Ватиканський Собор (1962-1965 рр.) має виняткове значення у ставленні Церкви до соціальних питань, він ознаменував принципово новий підхід до викликів та потреб сучасного світу. У прийнятих Собором документах розглядається структура суспільства, піднімаються питання сім'ї та шлюбу, питання економічного життя і праці, надається аналіз відносин Церкви та сучасної культури. Філософське обґрунтування нового підходу знайшло своє місце в енцикліках Івана Павла II «*Centesimus annus*» – «Століття» (1991) і «*Fides et ratio*» – «Віра і розум» (1998). Новизна підходу полягає в ідеї «автономії» земних справ, що розкриває перед Церквою можливості живого діалогу із науковим світом. На II Ватиканському Соборі відбувався «антропологічний переворот», традиційна для християнського мислення геоцентрична спрямованість моральної теології була витіснена антропоцентричною етикою. З цього часу соціальне вчення католицизму орієнтується на концепцію людини, як вищої цінності, як суб'єкта соціальної дії, наділеного розумом, мораллю і здатністю перетворювати світ. На думку деяких дослідників, прослідковуються певні тенденції в сучасному католицькому моральному богослів'ї, воно збагачується надбанням філософських та гуманітарних наук, зокрема, персоналізмом, феноменологією, екзистенціалізмом, соціологією і філософською антропологією.

«Сучасне соціальне вчення католицизму все більше втрачає суто теологічний характер і дедалі більше набуває загальнолюдських характеристик, оперує економічними поняттями, соціально-етичними оцінками, практичними висновками і пропозиціями, у ньому домінує персоналістська парадигма в обґрунтуванні розвитку, співучасті, спільного блага, гідності людини як особистості»⁴.

⁴ Див.: Сергійко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості: авт. дис. к. філос. н.: «релігієзнавство» Інст. філос. ім. Г. Сковороди. – К., 2003.

Такий підхід дозволяє Католицькій Церкві здійснювати оновлення теоретичних основ своєї соціальної доктрини, користуючись методом узгодження раціональності з ірраціональними основами деяких філософських напрямків.

Від інших релігійних конфесій Католицьку Церкву відрізняє те, що вона постійно тримає у фокусі своєї уваги процеси, що відбуваються в різних сферах людської діяльності, і намагається оперативним чином сформулювати рекомендації етичного плану. Розробки католицьких теологів представлені безліччю статей, монографій і виявляються надзвичайно значимими та цінними. Наприклад, завдяки працям католицьких теологів «християнська біоетика» стала не тільки можливою, але й знайшла реальність у духовному просторі сучасної культури. Соціальному вченню католицизму притаманні ідеї християнського солідаризму та соціального реалізму, католицькі теологи акцентують увагу на таких морально-етичних категоріях, як гуманізм, солідарність, відповідальність, мораль⁵.

Після II Ватиканського Собору стосунки між Католицькою і Православною Церквами перейшли із стану конфронтації до діалогу, спрямованого на пошук шляхів співіснування і нових методів взаємодії, зокрема, у сфері соціальної політики. Особливість підходів обумовлена розбіжностями в богословській і еклезіологічній області. Православна Церква вважає, що мета існування Церкви полягає в засвоєнні людиною спасіння та обоження, а не в боротьбі за соціальну рівність та справедливість, як стверджує католицизм. Принципові розбіжності виникли на межі гуманізм – теоцентризм. Взяті на озброєння католиками принципи гуманізму не узгоджуються із християнським теоцентризмом православ'я⁶.

Шляхом протестантизму. Протестантизм досить неоднорідний і складається із тисячі напрямків, кожен із яких демонструє специфічні соціально-етичні норми і своє особливе бачення вирішення соціальних проблем. Головна відмінність протестантизму від православ'я і католицизму полягає у ставленні до Церкви. Більшість протестантських теологів оцінюють глобальні проблеми з позицій апокаліптичного алармізму та соціального песимізму, представленого Римським клубом, у

⁵ Див.: Силуянова И. В. Современная медицина и Православие. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2001. – 319 с.

⁶ Головков А. Формування соціальної доктрини в Православній Церкві. – [Ел. ресурс]

чому можна пересвідчитись на прикладі програмного документа під назвою «Основи соціального вчення Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні», у якому продемонстровано ставлення до глобальних проблем сучасності: війни і миру, екологічної, енергетичної, демографічної, сировинної, негативних наслідків НТР, урбанізації тощо. Згідно із позицією Протестантських Церков, віруючі повинні взяти найактивнішу участь у розв'язанні цих проблем. Акцент робиться на посиленні євангелізаційної практики, власними зусиллями ніхто не спроможний подолати труднощі, без втручання Бога гідне існування людини і побудова справедливого суспільства неможливі. «*Прийди до Христа!*» — це єдиний шлях до індивідуального і колективного спасіння. Протестантському середовищу властиві соціальний євангелізм, відкритість до суспільства і соціальна відповідальність⁷.

Особливість протестантського підходу до морально-етичних проблем полягає у відмові від якого б то не було імперативного розуміння моралі. Протестанти відповідально й наполегливо здійснюють пошук етичної істини, вважається, що кожна людина здатна набути її самостійно, без посередників. Такий підхід описується вченням І. Канта про автономію волі. Однак, оцінюючи позитивний сенс моральної автономії, не можна не враховувати і її негативний зміст, адже нічим не обмежена природна воля може вдатися до свавілля⁸. Протестантські богослови здійснювали неодноразові намагання теоретично обґрунтувати сучасну концепцію християнської соціальної етики, проте їх доробок залишився поза увагою християн інших конфесій. Український дослідник В. Сергієнко наступним чином пояснив цей феномен:

«Йдучи шляхом все більшої модернізації положень традиційного християнства, пристосовуючи його до сучасності, протестантські філософи-теологи так і не знайшли таких форм вираження релігійних ідей, які б могла сприйняти сучасна людина. Спроба модернізувати християнство і створити таку релігію, яка була б прийнятною в наш час, не виправдалася»⁹.

⁷ Буга Є. В. Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства / Наукові праці [Чорноморського держ. універ. ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. – 2013. – Т. 225, Вип. 213. – С. 35-40.

⁸ Див.: Силуянова И. В. Современная медицина и Православие. – М., 2001. – 319 с.

⁹ Див.: Сергієнко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості: авт. дис. к. філос. н.: «Релігієзнавство» / Інст. філос. ім. Г. Сковороди. – К., 2003.

Слабкість протестантського підходу полягає в тому, що їх концепція християнської соціальної етики не укорінена в християнську традицію, відповідно, не сприймається християнським світом, що зменшує шанси її практичного впровадження.

Теоцентризм і антропоцентризм – дихотомія чи доповнення?
Іен Барбут у своїй книзі «Етика у вік технології» висловив міркування щодо необхідності залучення християнської етики для вирішення соціальних проблем. Технологія і прикладна наука ще тривалий час будуть впливати на всі аспекти людського життя у всьому світі, і вони будуть створювати істотні етичні проблеми. У залежності від того, на підставі яких цінностей будуть прийматись рішення щодо майбутнього технології, залежить і майбутнє людства. Релігійні цінності вже укорінені в нашій культурі, вони сильніше впливають на мотивацію, ніж абстрактні принципи, але їх не можна застосовувати автоматично, вони підлягають критичному осмисленню і можуть бути застосовані у мінливих історичних обставинах. Посилаючись на Біблію й протестантську та римо-католицьку традицію, автор книги наводить перелік цінностей, що здатні вплинути на рішення у сфері технології, серед яких: індивідуальні цінності – продовольство і здоров'я, змістовна праця, самоудосконалення особистості; суспільні цінності – соціальна справедливість, демократичні свободи, економічний розвиток. На думку вченого, відродження біблійної віри здатне зробити значний внесок у формування нових суспільних цілей і зразків поведінки. Вчений продемонстрував приклади, яким чином біблійні настанови сприяють виробленню етичних рішень у сільському господарстві, енергетиці та у питаннях, пов'язаних із комп'ютеризацією життя.

Труднощі у науковця виникли при намаганні використати християнські підходи до створення концепції екологічної етики. У пошуках обґрунтування таких екологічних цінностей, як стабільність ресурсів, захист довкілля і повага до всіх форм життя, І. Барбут звертається до Біблії, проте не отримує однозначної відповіді. У Книзі Буття існує заповіт: *«плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, та оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!»* (Бут. 1: 28) Християнство виходить із настанови щодо зречення від усього земного, відходу від гріховної природи людини, кінцевою метою людського земного існування є небо, а земля – це лише тимчасовий притулок. Духовна

людина націлена на Небесне Царство, відповідно, християнська традиція виявляється далекою від екологічного розуміння. Тлумачення слів «*оволодівайте і пануйте*» дає привід для критики Біблії в частині зверхнього ставлення людини, як «*вінця творіння*», до природи. У численних публікаціях висловлювалась думка, що біблійна ідея панування людини була головним історичним коренем, який породив сформоване на Заході руйнівне ставлення до довкілля. Антропоцентричність, як виняткова характеристика християнської етики, виявилася надзвичайно плідною для обґрунтування індивідуальних та суспільних цінностей, але неприйнятною для екологічної етики. Антропоцентризм виправдовує будь-які вчинки людини стосовно інших живих істот, він розглядає неживу природу як невичерпне джерело ресурсів, що здатне забезпечити будь-які людські забаганки. Прийшло розуміння необхідності розширення меж людської відповідальності, ідея антропоцентричності світу поступилась ідеї біоцентричності, як руху в напрямку захисту прав тварин. Біоцентризм розглядає суб'єктами моралі, крім людини, ще й таких живих організмів, як ссавці та птахи, при цьому він не акцентує особливої уваги на проблемах усіх живих істот, наприклад бактерій, і екосистеми в цілому (екоцентризм), а також не переймається проблемами збереження усієї живої й неживої природи (натуроцентризм). Ідея, що умовою виживання людини є збереження усього природного довкілля, поступово охопила прошарок інтелектуалів, але вона ще не стала надбанням суспільства. Щоб ідея втілилася в життя, вона має бути засвоєна людьми на рівні цінностей, ідеології. Релігії завжди мали нормотворчу функцію і пошук витоків біо-, еко- і натуроцентризму в релігійних вченнях має значення для практичного впровадження екологічних цінностей. Як зазначалось вище, протестантська та римо-католицька традиції виходять із принципу антропоцентризму, що не відповідає засадам сучасного підходу до екологічної етики. На думку І. Барбути, із трьох гілок християнства саме православна теоцентрична етика здатна встановити справжній баланс у співвідношенні людини й природи. Дослідник вважає, що православна християнська традиція здатна зробити вагомий внесок в екологічну етику, оскільки вона утверджує присутність Бога в природі, що сприяє вихованню шанобливого ставлення до всіх форм життя¹⁰.

¹⁰ Барбур Иен. Этика в вектехнологии. – М., 2001. – С. 100.

Проаналізувавши два підходи, католицький і православний, можна стверджувати, що вони мають єдине джерело натхнення – Біблію. Біблія має всі підстави, щоб на її засадах сформулювати, як екологічну проповідь, так і традиційну для християнства проповідь соціальної справедливості. Разом з тим, православна і католицька традиція використовують лише частину цього ресурсу. Католики розбудовують етичне вчення з позицій антропоцентризму, згідно з якою людина виявляється центром і вищою метою світобудови. Такий підхід дозволяє віднайти етичне рішення з цілої низки проблем, зокрема, що стосуються індивідуальних та суспільних цінностей, проте виникають проблеми в теоретичному обґрунтуванні екологічної етики. У православних, навпаки, з позицій теоцентризму легше обґрунтувати шанобливе ставлення до природи, проте важко сформулювати принципи соціальної етики. Основою моральності служить шанування Бога й служіння Йому, а наслідування Його й уподібнення Йому вважається вищою метою людського життя.

Можна говорити про відсутність єдиної християнської моралі, існують окремі католицьке і православне, а також низка протестантських етичних вчень, кожне із яких містить схожі, але не однакові, чесноти, норми й правила поведінки. Центральним для теорії християнської відповідальності залишається питання, чи можна в одній етичній концепції поєднати антропоцентризм з геоцентризмом. Питання залишається відкритим і залежить від стану розвитку богословської думки. У будь-якому випадку проект загальної християнської етики можливий лише за умови інтеграції двох ключових опозицій: людина – суспільство і людина – природа.

Православні у пошуках відповіді. Якщо соціальне вчення Католицької Церкви являє собою систему офіційних поглядів і положень, щодо усього спектру взаємостосунків людини зі світом, і виявляється таким, що здатне надати практичні поради й правила, то соціальне вчення Православної Церкви для багатьох являє загадку. Православна Церква має певний комплекс поглядів на суспільне життя, на стосунки між людиною і природою, але цей комплекс не є повним і сформованим у цілісну церковну соціально-політичну доктрину. Керівництво Православних Церков ніколи не приділяло належної уваги справі розвитку теології, що обумовило низький рівень теоретико-методологічної і соціально-філософської бази соціальних

концепцій. На межі ХХ і ХХІ ст. Православна Церква попала в ситуацією, яка в шахах отримала назву «цейтнот», це коли треба робити хід, але не вистачає часу для обмірковування. З одного боку, суспільство вимагало від Церкви етичних принципів щодо вирішення конкретних соціально важливих питань, як то: евтаназія, трансплантологія, геномодифіковані продукти, клонування, екологія тощо, і Церква не могла ухилитися від такого соціального замовлення, адже замовчування цих проблем означало опинитися на узбіччі соціального життя. З другого боку, здобутки православної філософсько-богословської думки виявились недостатніми, щоб на їх підставі сформулювати цілісну богословську концепцію соціальної політики.

Цю ситуацію можна спостерігати на прикладі Російської Православної Церкви. Історичний доробок російської релігійної соціальної філософії виявився непридатним для формування на його засадах сучасної соціальної концепції.

«Праці представників філософсько-богословської думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., які містять певні елементи теологічної рефлексії щодо соціальної проблематики, мають фрагментарний характер і фактично не є елементами системи православного богослов'я, адже не відображають офіційної позиції церкви»,

вони «залишаються далекими від реалій та проблематики сучасного православного богослов'я»¹¹. «Російська релігійна філософія вчить про деякі речі, які є єретичними з православної точки зору, і, навіть, взагалі з християнської позиції»¹². Дійсно, ідея всеєдності чи софійності фактично нічого не дає для оцінки богоугодностібудь-якої практичної людської діяльності. За умови відсутності необхідної теоретико-методологічної бази РПЦ підготувала два програмних документи з питань взаємовідносин церкви та суспільства, «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви»¹³ та «Основи вчення

¹¹ Див.: Вітер Д. В. Конкретизація філософського дискурсу православної соціальної доктрини другої половини ХХ століття // Культура і сучасність. – 2010. – №2. – С. 36-41.

¹² Див.: Чорноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми // Філософська думка-Sententiae: Спецвипуск №3 (2012) «Християнська теологія і сучасна філософія». – Вінниця: ВДТУ, 2013. – С. 74-88.

¹³ Див.: Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Информационный бюллетень ОВЦС МП. – 2000. – №8. – С. 27-110.

Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини»¹⁴. Критики відмічають політичний характер цих документів, вони відображають офіційну позицію російської державної імперської ідеології, з богословської точки зору їм бракує цілісності, а з науковою – аналізу сучасних наукових концепцій. Разом з тим, РПЦ продемонструвала свої соціальні пріоритети – Церква, нація, держава, право, політика. Для прикладу, протестанти розміщують пріоритети соціального життя в наступному порядку – людина, сім'я, Церква, суспільство, держава, світове співтовариство. У теоретичному плані документи РПЦ виявилися дуже строкатими, а в практичному житті Церкви не відіграють тієї ролі, що відводилась їм при створенні. Щодо співвідношення пари антропоцентризм – теоцентризм, то можна частково погодитись із висновком В. Сергієнко, що документи

«побудовані на дихотомії різкого протиставлення і конфронтації: теоцентрична духовна традиція російського православ'я – європейський антропоцентричний гуманізм»¹⁵.

Строкатість документа проявляється в тому, що він не є продуктом однієї богословської системи, а містить фрагменти кількох систем, у т. ч. католицької, на що звернув увагу Д. Вітер, аналізуючи «Основи соціальної концепції РПЦ», він прийшов до висновку, що «у сфері соціальної етики Православ'я поділяє багато переконань католицької Церкви»¹⁶.

Існує декілька джерел християнської етики: старозавітний Декалог Мойсея, життя Христа, заповіді Нагірної Проповіді, життя і проповідь Його учнів, апостолів, отців Церкви, а також приклади морального життя, що мають місце в житті сучасної Церкви. Християнські конфесії по-різному використовують цей ресурс. Для протестантизму єдиним джерелом віровчення проголошується Біблія, це релігія однієї книги. Православ'я виявляє себе у Святому Письмі та Священному Переказі. При формулюванні засад соціальної етики православ'я

¹⁴ Основи вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини. – [Електронний ресурс]

¹⁵ Див.: Сергійко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості: автореф. дис. канд. філософських наук: [спец.] 09.00.11 «Релігієзнавство» / Сергійко Віра Федорівна; Інститут філософії імені Г. Сковороди. – К., 2003.

¹⁶ Див.: Вітер Д. В. Конкретизація філософського дискурсу православної соціальної доктрини другої половини ХХ століття // Культура і сучасність. – 2010. – №2. – С. 36-41.

виходить із того, що спасіння можливе тільки як вільний індивідуальний особистісний акт, і не є колективною дією. Індивідуальна етика зосереджується на особистості як суб'єкті морального вибору і дії, а принципи соціальної етики часто формулюються як принципи етики індивідуальної. Наведений підхід, що отримав назву методологічного індивідуалізму, виявляється пануючим принципом у науковому світі для пояснення суспільних явищ. Будь-які суспільні явища можна пояснити поведінкою окремих індивідів, і лише в процесі її досліджень з'являється знання про людську співпрацю. У подальшому науковий і православний підходи щодо формування соціальної етики різняться. Соціальна етика в православ'ї заломлюється у світлі індивідуального, принципи соціальної етики формулюються як принципи етики індивідуальної і це, зрозуміло, обмежує можливості створення її самостійних принципів¹⁷. Православні закликають до таких індивідуальних чеснот, як любов чи сумління, і намагаються, таким чином, зменшити зло наших днів. Науковці вважають такий підхід дещо спрощеним, соціальні явища набагато складніші та для їх характеристики в науковому дискурсі використовуються такі поняття, як «соціальна група», «соціальна дія», «масова свідомість», «менталітет», «комунікативна дія», «соціальний інститут», «теорія ігор», «теорія прийняття колективних рішень». Значно мірою на суспільне життя впливають не безпосередні, а інституційні відносини¹⁸. Людина відповідальна не лише за те, що стосується безпосередньо її самої, але й за структури суспільних інститутів, у системі яких відбувається конкретне здійснення її життя. Новітня історія України містить численні приклади, коли суспільні інститути служили не ідеям справедливості, а були джерелом структурного зла. Змінити життя на краще означає змінити в потрібному напрямку діяльність соціальних інститутів. Теорія інститутів, їх розвиток і аналіз існуючих концепцій, поки що, не знайшли свого належного місця в православному дискурсі, що негативно впливає на поступ християнської богословської думки і на її здатність сформулювати практичні рекомендації.

Головна проблема, що стоїть перед авторами християнської соціальної концепції, полягає в тому, щоб на прикладі конкретних соціальних

¹⁷ Див.: Костюк К. Н. Возникновение социальной доктрины Русской православной церкви // Общественные науки и современность. – 2001. – №6. – С. 141-154.

¹⁸ Рих А. Хозяйственная этика [Текст]: пер. с нем. Е. М. Довгань. – М., 1996. – С. 66.

проблем віднайти деяку опосередковану точку зору між абсолютним і відносним, між сподіванням на Царство Боже і реальністю нашого світу, занурене в структурне і персональне зло. Соціальна етика, на думку деяких релігійних філософів, прагне вивести етичну відповідальність за межі безпосередньо – особистої відповідальності і сприяє усвідомленню людством його відповідальності, як за існуючі соціальні структури, так і за процеси, що відбуваються в суспільстві¹⁹. Фактично мова йде про персональну відповідальність за наслідки колективної діяльності. Філософи прагнуть отримати відповідь стосовно джерел відповідального ставлення людини до себе, до інших людей, до створення і функціонування соціальних інститутів, до природи. У християнському контексті це питання неможливо обійти без аналізу взаємостосунків людини із Творцем та його творінням, воно описується у трьох аспектах: відповідальність перед власним «Я», відповідальність перед «іншими» та суспільством, відповідальність перед Богом. Теоретико-методологічні вимоги поєднання в одній концепції трьох видів відповідальності, їх гармонійне поєднання, усунення можливих суперечок, виявляється надскладним завданням, проте, саме на таких засадах мають прийматись більшість практичних рішень.

Людина, хто вона – експлуататор чи творець? Ставлення людини до природи – це один із зрізів людської діяльності, що доповнює наші уявлення щодо сутності самої людини. Як зазначалось вище, стосунки християнина і природи відбувались у відповідності з приписом «*оволодівайте*» і «*пануйте*» (Бут. 1: 28). Тлумачний словник української мови окреслює кілька значень слова «*панувати*»: мати владу над ким-, чим-небудь, володарювати, домінувати, владарювати, царювати. Значна частина дослідників Біблії схиляється до думки, що під «*панування*» розуміється «*експлуатація*», наприклад:

- П. Уайт у статті «Історичні корені нашої екологічної кризи» стверджує: «*християнство не лише встановило дуалізм людини та природи, але й наполягло на тому, що воля Божа така, щоб людина експлуатувала природу заради свої цілей*»²⁰;
- А. Тойнбі в статті «Релігійні основи сучасної екологічної кризи» висловлює наступну думку: «*Монотеїзм, у тому вигляді,*

¹⁹ Рих А. Хозяйственная этика.. – М., 1996. – С. 111.

²⁰ Див.: Уайт Линн-мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990. – С. 196-197.

у якому він представлений у книзі Буття, знав давнє обмеження, що колись накладалося на людську жадібність благоговійним страхом: прагнення людей експлуатувати природу постійно стримувалось благочестивим поклонінням перед нею»²¹;

- П. Сінгер вказав, що люди створені за образом та подобою Божою і тим самим Бог дав людському роду право домінувати над тваринами²².

Сучасний стан суспільної екологічної свідомості засуджує таке ставлення до природи, що змусило християнські Церкви змінити свій підхід. За відсутності загальнохристиянської концепції відповідального ставлення людини до природи, кожна із конфесій обирає свій шлях. Так, греко-католики України наводять наступну аргументацію:

«Церква зараховує безвідповідальне ставлення до природи до гріхів найвищої категорії важкості, а саме до гріхів, які кричать до неба, тобто в один ряд з гріхом навмисного вбивства людини. Адже забруднюючи і руйнуючи природне довкілля, ми загрожуємо здоров'ю та життю людей, яких Господь покликав до буття, а також і тих, які ще не народилися. Катехизм Католицької Церкви розглядає питання відповідальності за природу в контексті вимог Заповіді "Не вкради". Щедрі Божі дари природи призначені для всіх людей усіх поколінь, тому той, хто опанований духом споживацтва і бажанням мати чим більше матеріальних благ коштом природи і людей, які в ній живуть, суттєво провиняється проти свого Творця і Спасителя»²³.

РПЦ, посилаючись на доробок Іоана Золотоустого і Григорія Ніського, зміщує акцент із «панування», як безпосередньої експлуатації людиною природи, до шанобливого ставлення і виваженого управління природою, до «порання» і «доглядання».

«Насіння гріха, одержавши дію в людському серці, проросло, як свідчить Святе Письмо, як "терня і будяки" (Бут. 3, 18) на землі.

²¹ Див.: Тойнбі А. Средство спасения? // Наука и религия. – 1974. – №9. – С. 56-65.

²² Див.: Питер Сингер критикует христиан // Гуманитарный экологический журнал. – 2005. – №16. – С. 78-79; Див. також: Швед З. В. Співвідношення християнської та екологічної етики // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія – №99. – К., 2010.

²³ Див.: Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри. – [Електронний ресурс].

Стала неможливою повна органічна єдність людини і навколишнього світу, яка існувала до гріхопадіння (Бут. 2, 19-20). У своїх відносинах з природою, які набули споживчого характеру, люди все частіше керуються егоїстичними мотивами. Вони почали забувати, що єдиним Владикою Всесвіту є Бог (Пс. 23, 1), що Йому належать "небо і земля ... й усе, що на ній" (Втор. 10, 14), тоді як людина, за висловом святителя Іоана Золотоустого, є лише "домоправителем", якому довірено багатство земного світу. Це багатство – "повітря, сонце, воду, землю, небо, море, світло, зірки", як зауважує той же святий, Бог "розділив між усіма порівну, як ніби між братами". "Панування" над природою і "володіння" землею (Бут. 1, 28), до яких людина покликана, згідно з Божим задумом не означають вседозволеності. Вони лише вказують, що людина – це носій образу небесного Владика і як така повинна, на думку святителя Григорія Ніського, показати свою царську гідність не в пануванні й насиллі над навколишнім світом, а в "поранні" і "догляданні" (Бут. 2, 15) величного царства природи, за яке вона відповідає перед Богом»²⁴.

Як видно із наведеного тексту, РПЦ не розглядає стосунки природи в традиційних для православ'я проєкціях, природа – особа і сутність – енергія, а намагається обґрунтувати концепцію відповідальності на антропологічних засадах, що відкриває шлях до екуменічного діалогу. Образ людини набуває нових рис, змінюється акцент від особи – експлуататора і підкорювача природи, до особи, яка ставиться до світу на партнерських і відповідальних засадах. Природа вже не безмежне джерело ресурсів, відчужене від людської сутності, вона є необхідною умовою існування людського роду. Як зазначається в «Основах соціальної концепції РПЦ», природа розглядається як будинок, де людина є не господарем, а домоправителем, а також храм, де вона – священик, службовець, втім, не природі, а єдиному Творцеві²⁵. При цьому РПЦ зазначає, що в основі розуміння природи, як храму, лежить ідея теоцентризму, проте, фактично, ідея іманентності Бога лише декларується. Автори «Основ Соціальної концепції РПЦ» наголошують, що екологічні проблеми носять антропологічний характер, вони поро-

²⁴ Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Информационный бюллетень ОВЦС МП. – 2000. – №8. – С. 75.

²⁵ Там само. – С. 80.

джені людиною, а не природою, відповідно, розв'язання цих проблем містяться у людській душі.

Трансформація поняття особи, яка «панує», до особи – «домоправителя» говорить про розвиток православної антропології. Хоча православну антропологію, як розділ богослов'я, не можна віднести до інтегральної наукової дисципліни, проте вона може використовувати певні знання і збагачуватись за рахунок інших антропологічних дисциплін. Науковці стверджують, що єдиний підхід визначити сутність людини полягає в перерахуванні її істотних ознак, серед яких – розум, духовність, соціальність, цілеспрямована діяльність, мова, здатність до трансцендентування тощо. Наведені ознаки взаємопов'язані й характеризують людину як складну діяльну цілісність. Аналізувати таку цілісність можна тільки через осмислення всієї повноти її сутнісних форм, проте на практиці реалізувати такий сценарій дуже важко, майже неможливо. Дослідники йдуть шляхом моделювання, замість уявлень про людину, як складну комбінацію взаємодоповнюючих і взаємозалежних ознак, вони використовують її спрощену модель. Зазвичай, на питання: «Хто така людина?» дають відповідь у вигляді однієї визначальної ознаки в залежності від контексту. Наприклад, модель «економічної людини» зовсім не означає, що людина скрізь і завжди дотримується власного егоїстичного інтересу, вона лише стверджує, що на підставі такого спрощеного уявлення про природу людини можна пояснити значну кількість феноменів господарського, соціального та політичного життя. «Людини, яка панує над усім живим світом» і «людина – домоправитель» також моделі, що не відповідають ідеалу богоподібної істоти. На наш погляд, обидві ці моделі є слабкими з огляду на те, що на їх підставі можна вирішити лише одне завдання – обґрунтувати ставлення людини до природи, проте, не можна сформулювати відповідальність людини за справедливість соціального порядку. У такій ситуації соціальну концепцію християнської відповідальності необхідно вибудовувати на підставі двох різних моделей людини, одна із яких не суперечить вимогам відповідального ставлення до природи, а інша, відповідає вимогам соціальної справедливості. Таким чином, соціальна концепція приречена на фрагментарність і непослідовність. Необхідно продовжити пошук більш адекватної моделі, наприклад, модель «людина – творця», запропонована

візантійським православним святим Григорієм Паламою, розкриває перед богословами нові можливості.

Висновки. Християнство містить систему цінностей, що впливає на моральний вибір в аспектах відповідального ставлення до себе, до суспільства, до природи. Рішення, що приймаються на підставі цих цінностей, можуть бути сформульовані у вигляді моральних правил і принципів, на яких повинен бути заснований образ життя. Потреба існування християнської соціально-політичної доктрини вбачається беззаперечною як для християнських Церков, так і для людства загалом. Проаналізувавши три підходи щодо створення соціально-етичної концепції, а саме Католицької, Протестантської і Православної Церкви, можна прийти до висновку, що жодна із них не може у повній мірі задовольнити потреби сучасного постіндустріального суспільства. Розбіжності та проблеми теоретично-методологічного плану виникають при застосуванні пари геоцентризм – антропоцентризм, оцінці і поясненні соціальних явищ, різними моделями людини. Теоретично обґрунтувати цілісну соціально-етичну доктрину в межах однієї християнської конфесії чи в загально християнському форматі в даний час виявляється неможливим з огляду на низький рівень розвитку теології, християнської антропології та релігійної соціальної філософії.

Список джерел і літератури:

1. Барбур Иен. Этика в вектехнологии. /Пер. с англ. Александра Киселева. – М.: ББИ св. ап. Андрея, 2001. – 380 с.
2. Буга Є. В. Соціальні доктрини протестантизму в контексті соціокультурних перетворень українського суспільства. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. – 2013. – Т. 225, Вип. 213. – С. 35-40.
3. Вітер Д. В. Конкретизація філософського дискурсу православної соціальної доктрини другої половини ХХ століття. // Культура і сучасність. – 2010. – №2. – С. 36-41.
4. Головков А. Формування соціальної доктрини в Православній Церкві. – [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: <http://www.katedral.org.ua/news/27.html>.
5. Єрмоленко А. Екологічна етика: проблеми обґрунтування. // Практична філософія. – 2003. – №2. – С. 190-200.
6. Костюк К. Н. Возникновение социальной доктрины Русской православной церкви // Общественные науки и современность. – 2001. – №6. – С. 141-154.

7. Кураев А. Традиція, догмат, обряд: Апологетические нариси. – М., 1995. – 120 с.
8. Ленк Х. Размышления о современной технике. / Пер. с нем. под ред. В. С. Степина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 152.
9. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Информационный бюллетень ОВЦС МП. – 2000. – №8. – С. 27-110.
10. Основы вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини. – [Електронний ресурс]: Офіційний український переклад російського тексту. – Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/dopovidi_ta_promovi/2008/07/26/17703.html.
11. Палько С. Антропологічна проблематика у світлі філософської та богословської рефлексії. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lviv-orthodox.net.ua/bogoslovia-page/334-antropohija>.
12. Питер Сингер критикує християн // Гуманитарний екологічний журнал. – 2005. – №16. – С. 78-79.
13. Рих А. Хозяйственная этика: пер. с нем. Е. М. Довгань. – М.: Посев, 1996. – 810 с.
14. Сергійко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості: автореф. дис. канд. філософських наук: [спец.] 09.00.11 «Релігієзнавство»; Інститут філософії імені Г. Сковороди. – К., 2003.
15. Силуянова И. В. Современная медицина и Православие. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 2001. – 319 с.
16. Тойнби А. Средство спасения? // Наука и религия. – 1974. – №9. – С. 56-65.
17. Томпсон М. Философия религии / пер.с англ. Ю. Бушуевой. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 384,[1] с.
18. Уайт Линн-мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. Пер. с англ. и франц. / Сост. А. И. Василенко и В. Е. Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – С. 196-197.
19. Швед З. В. Співвідношення християнської та екологічної етики // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія – №99. – К., 2010.
20. Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ecoburougcc.org.ua/intervju/1125-svjascheniki-ne-inspektori-ekologichnoyi-inspektsiyi-a-ekobjuro-ukgts-ne-minprirodi-d-r-volodimir-sheremeta>.
21. Чорноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми // Філософська думка-Sententiae: Спецвипуск №3 (2012) «Християнська теологія і сучасна філософія». – Вінниця: ВДТУ, 2013. – С. 74-88.
22. Янг Дж. Християнство. / Пер. с англ. К. Савельева. – М., 2004. – 384 с.